

FASILƏSİZ DAXİLİ AUDİT REAL VAXT REJİMİNDƏ BANK RİSKLƏRİNİN OPTİMALLAŞDIRILMASININ MÜHÜM VASİTƏSİ KİMİ

Nigar Məmmədova

Bakı Biznes Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: nigarmammadova0@yahoo.com

Xülasə. Məqalədə rəqəmsallaşma şəraitində daxili audit strategiyasının prioritet istiqamətləri, xüsusilə daxili auditə yanaşmaların təkmilləşdirilməsi, daxili audit işlərində məlumatların təhlili və vizuallaşdırılması metodlarının tətbiqi, ən kritik biznes proseslərinin çatışmazlıqları haqqında vaxtında xəbər vermək, yaxud operativ aşkar etmək məqsədilə fasiləsiz auditin və monitoring tətbiqi məsələləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: rəqəmsallaşma, audit yoxlamaları, fasiləsiz audit, fasiləsiz monitoring, risklərin idarədilməsi, bank sektoru, qiymətli kağızlarla əməliyyatların auditi.

CONTINUOUS INTERNAL AUDIT AS AN IMPORTANT TOOL FOR OPTIMIZING BANKING RISKS IN REAL TIME

Nigar Mammadova

Baku Business University, Baku, Azerbaijan

Abstract. The article discusses the priorities of the internal audit strategy in the context of digitalization, in particular the improvement of approaches to internal audit, the use of methods for analyzing and visualizing data in internal audit, the use of continuous audit and monitoring for the timely reporting or detection of operational deficiencies in the most critical business processes.

Keywords: digitalization, audit, continuous audit, continuous monitoring, risk management, banking sector, audit of securities transactions

НЕПРЕРЫВНЫЙ ВНУТРЕННИЙ АУДИТ КАК ВАЖНЫЙ ИНСТРУМЕНТ ОПТИМИЗАЦИИ БАНКОВСКИХ РИСКОВ В РЕЖИМЕ РЕАЛЬНОГО ВРЕМЕНИ

Нигяр Мамедова

Бакинский Университет Бизнеса, Баку, Азербайджан

Резюме. В статье рассматриваются приоритеты стратегии внутреннего аудита в условиях цифровизации, в частности совершенствование подходов к внутреннему аудиту, применение методов анализа и визуализации данных во внутреннем аудите, применение непрерывного аудита и мониторинга для своевременного сообщения или обнаружения эксплуатационных недостатков в наиболее критических бизнес-процессах.

Ключевые слова: цифровизация, аудит, непрерывный аудит, непрерывный мониторинг, управление рисками, банковский сектор, аудит операций с ценными бумагами.

1. Giriş

Müasir şəraitdə iqtisadiyyatda biznes fəaliyyəti həyata keçirən istənilən subyekt, o cümlədən banklar öz mənfəətini maksimumlaşdırmağa və itkilər ehtimalını minimumlaşdırmağa cəhd edir. Bu məqsədlərə nail olma üçün bankın meneceri bankın fəaliyyətinin idarədilməsinin səmərəli prosesini təşkil etməlidir. Bu prosesin mühüm tərkib hissəsi risklərin idarədilməsi sistemidir. Deməli, bu gün bank menecerlərinin qarşısında duran ən mürəkkəb vəzifələrdən biri uzunmüddətli perspektivdə bankın üstünlüklərini təmin etməkdir. Bu isə əhəmiyyətli şəkildə idarəetmə səviyyəsinin keyfiyyətinin yüksəldilməsini və korporativ

idarəetmə sisteminin müasir tələblərinə cavab verən daxili nəzarət, audit və risklərin idarə edilməsi sisteminin təşkilini tələb edir.

2. Bank risklərinin idarə edilməsində daxili auditin rolu

Auditin nəzəri problemləri içərisində ən mübahisəli məqamlardan biri audit, auditor fəaliyyəti anlayışlarının mahiyyətinə verilən izahlardır. Elmi ədəbiyyatda bu anlayışların mahiyyətinə dair birmənalı fikir yoxdur və çoxsaylı müxtəlif baxışlar formalaşmışdır. Ölkə daxilində və xaricində audit və auditor fəaliyyəti anlayışının mahiyyətinə dair fikirləri ümumiləşdirsək belə nəticəyə gəlmək olar ki, bəziləri auditin müstəqil yoxlama, bəziləri, sistemli proses, digərləri isə sahibkarlıq fəaliyyəti kimi xarakterizə edir [4, 7, 8].

Amerikanın Peşəkar Mühasiblər Təşkilatı (United States Professional Association of Accountants) hesab edir ki, audit maliyyə hesabatlarının istifadəçiləri üçün informasiya riskinin məqbul səviyyəyə qədər azaldılması prosesidir. Bu zaman informasiya riskinə təsərrüfat subyektinin maliyyə hesabatlarında əhəmiyyətli təhriflərin mövcudluğu kimi baxılır [12, səh. 260]. Fikrimizcə, auditin mahiyyətinə belə yanaşma auditin məqsədini dəqiq xarakterizə edir, lakin fəaliyyətin müxtəlif istiqamətlərini nəzərə ala bilən audit fəaliyyətinin bütün tərəflərini əhatə etmir, yalnız maliyyə hesabatlarının auditi ilə məhdudlanır.

R.Adams iddia edir ki, audit xətasız hesabatların təminatçısı kimi çıxış edir [2, s. 28]. Fikrimizcə, belə israr auditin real mahiyyətinə uyğun gəlir. Belə ki, son dövrlərdə beynəlxalq audit təcrübəsində belə bir fikir öz təsdiqini tapıb ki, maliyyə hesabatlarında əhəmiyyətli təhriflərin olmamasına əminliyin təmin edilməsi daha çox auditin nəticələri ilə bağlıdır. Auditin məqsədi nəşr edilən maliyyə hesabatlarının etibarlılığı və obyektivliyi haqqında inamlı fikirlər formalaşdırmaqdır. Lakin bəzi müəlliflər iddia edir ki, heç bir audit maliyyə hesabatlarında əhəmiyyətli xətalara olmamasına tam təminat vermir. Bunun bir sıra səbəblərlə (uçot məlumatlarının düzgün işlənməməsi riskinin olması, həm yoxlanılan subyektlər, həm də yoxlayan auditorlar tərəfindən tətbiq edilən uçot prinsiplərinin düzgün seçilməməsi, maliyyə hesabatlarında uçot konsepsiyasının çox vaxt düzgün əks etdirilməməsi, təqdim edilən hesabatların gələcək dövrdən asılılığı, hesabatı tərtib edənlər və auditorlar tərəfindən uçot prinsiplərinin müxtəlif izahı və s.) bağlı olması qeyd edilir.

Bank sektoru müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin cəlb edilməsi, qiymətli kağızlar bazarında müxtəlif əməliyyatların həyata keçirilməsi, kreditlərin verilməsi, müxtəlif hesablaşmaların aparılması və s. kimi funksiyalar yerinə yetirməklə maliyyə sektorunun mühüm komponentlərindən biri kimi çıxış edir. Məlumdur ki, iqtisadi tsiklin digər iştirakçılarından fərqli olaraq banklar risklərə daha çox məruz qalır. Bankaların təqdim etdikləri və yerləşdirdikləri pul vəsaitləri müştərilərin maliyyə vəziyyətinə reaksiyası həssasdır. Ona görə də banklar öz fəaliyyəti prosesində yaranma yerinə və vaxtına, səviyyəsinə təsir edən daxili və xarici amillər, onların təhlili və təsviri metodlarına görə öz aralarında fərqlənən müxtəlif növ risklər məcmusu ilə qarşılaşır. Bütün növ risklər qarşılıqlı əlaqədədir və bankın

fəaliyyətinə, tərəfdaşların və müştərilərin maliyyə vəziyyətinə təsir göstərir. Bank fəaliyyətində ümumiyyətlə risklərə yol verməmək deyil, həm də onu əvvəlcədən görmək və səviyyəsini minimuma endirmək olduqca vacibdir. Ona görə də bank sferasında korporativ idarəetmənin səviyyəsinin yüksəldilməsində başlıca vəzifə bankın fəaliyyətində informasiya şəffaflığının və etibarlılığının təmin edilməsinə şərait və mümkün itkilərə səbəb ola bilən hadisələrin baş vermə ehtimalı haqqında qabaqcadan informasiya əldə etmək imkanları formalaşdırmaqdır.

Risklərin idarəedilməsi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi banklarda daxili auditin vəzifəsidir və bu risklərin idarəedilməsi sistemi ilə birbaşa bağlıdır. Qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları kimi banklar həyata keçirdikləri əməliyyatların, qəbul etdiyi risklərin miqyası və xarakteri nəzərə alınmaqla audit sistemini qurur. Təcrübə göstərir ki, mühüm strateji istiqamətləri (riskyönümlü audit sisteminin keyfiyyətini daimi yaxşılaşdırmaq, onun funksional struktur sistemini inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək, auditorların informasiyadan səmərəli istifadə edilməsinin təmin etmək) özündə ehtiva edən vahid riskyönümlü audit sisteminin formalaşdırılması daha səmərəlidir [4]. Daxili auditin idarəetmənin bütün səviyyələrində nəzarət proseduru, əsas risklərin məqbul səviyyələrini identifikasiya etməyə, dəyişiklikləri aşkar etməyə və izləməyə istiqamətlənən prosedur və proseslərin gündəlik əməliyyatlarını işləyib hazırlamağa, daxili auditin vacibliyini nümayiş etdirməyə və etik normalara riayət etməyə imkan verən ən aktual metodlarından biri fasiləsiz auditdir (continuous auditing). Müasir tələblərə uyğun audit sisteminin formalaşdırılmasının mühüm istiqamətlərinə daxili auditin innovativ inkişafını, onun yeni metod və yanaşmalarının axtarılıb tapılmasını, fasiləsiz audiddən geniş istifadə edilməsini və s. aid etmək olar.

Fasiləsiz audit bütün maliyyə sənədlərinin yoxlanmasını bərabər bölərək, hesabat ili başa çatana qədər xətaləri aşkar etməyə və aradan qaldırmağa imkan verən audit metodudur. Fasiləsiz audit üç əsas hissədən ibarətdir:

- fasiləsiz məlumatlar (contionuous data assurance – CDA),
- müntəzəm monitoring nəzarəti (contionuous control monitoring – CCM)
- müntəzəm monitoring və risklərin qiymətləndirilməsi (contionuous risk monitoring and assessment – CRMA).

Onlayn rejimində əhəmiyyətli risklərin həyata keçmə əlamətlərinin aşkar edilməsi vasitəsi kimi fasiləsiz auditin birinci hissəsində informasiya texnologiyaları sistemindən məlumatların çıxardılmasını təmin edərək informasiya sistemləri vasitəsilə keçən məlumatların tamlığı yoxlanılır [11, 15, 16].

Müntəzəm monitoring nəzarəti hissəsi qeyri-adi vəziyyətləri aşkar etmək üçün əməliyyatları əvvəlcədən müəyyən edilmiş mühüm göstəricilərlə müqayisə edərək onlara avtomatik və fasiləsiz nəzarət etmək imkanlarını təmin edir. Əhəmiyyətli kənarlaşmalar olan halda “xəbərdarlıq” işləməyə başlayır və məlumatlar auditorlara yaxud maraqlı tərəflərə istiqamətləndirilir.

Real vaxt rejimində müntəzəm monitoring və risklərin qiymətləndirilməsi hissəsi müxtəlif funksional vəzifələr üçün risklərin qiymətləndirilməsinə kompleks yanaşmanı təmin edərək məlumatları ümumiləşdirir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, daxili auditin əsas vəzifəsi ən əhəmiyyətli risklərin idarəedilməsinin məqbul çərçivədə baş verdiyinə təminat verməkdən, fasiləsiz auditin isə bu vəzifələrin yerinə yetirilməsini ən yaxşı şəkildə təmin etməkdən ibarətdir. Başqa sözlə desək, fasiləsiz auditin fasiləsiz monitoringlə qarşılıqlı əlaqəsinin qəbul edilməyən probleminin həll edilməsi hər iki halda verilmiş kəmiyyətdən kənarlaşmaları aşkar etmək məqsədilə informasiyanın operativ işlənməsindən ibarət olmasına baxmayaraq, məqsədlər və istifadəçilər fərqlidir. Belə ki, menecer tərəfindən fasiləsiz monitoring əsasən operativ idarəetmə məqsədi ilə həyata keçirilir. Daxili audit sistemində fasiləsiz audit təşkilatın (kompaniyanın) strateji risklərinin optimallaşdırılması (məqsədli funksiyanın ekstremumlarını tapmaq) üzrə direktorlar şurasına, menecerə tövsiyələr işləyib hazırlamaq məqsədilə həyata keçirilir. Daxili audit sistemi prinsip etibarilə qərarlar qəbul etmir, qərarlar qəbul edilməsində məsuliyyət daşıyan menecerə tövsiyələr verir. Bir qayda olaraq təcrübədə fasiləsiz auditin tətbiqi və həyata keçirilməsi fasiləsiz auditin prioritet sahələrini, fasiləsiz auditini qaydasını, audit prosesinin tezliyini müəyyən etmək, fasiləsiz auditin parametrlərini qurmaq, təhlükə (həyacan) xəbərdarlıqlarını işləmək və nəticələri ümumiləşdirmək kimi altı prosedur mərhələdən ibarətdir.

3. Rəqəmsallaşmanın audit sistemində tətbiqinin zəruriliyi

Cəmiyyətin bütün sferalarında rəqəmsallaşmanın və informasiya texnologiyalarının tətbiqinin miqyasının durmadan genişlənməsi şəraitində onun vacibliyini nəzərə alaraq demək olar ki, auditin yaranmasına biznesin sürəti (audit at the speed of business) səbəb olmuşdur ki, səmərəli olsun, lakin sadəcə peşəkar deyil, peşəkar və sürətli fəaliyyət göstərmək lazımdır.

Fasiləsiz audit sistemi real vaxt rejimində təşkilat üçün əhəmiyyətli olan riskləri yaradan əlamətləri aşkar etməyə istiqamətlənən kompleks analitik sistemdir. O, daxili auditorlar tərəfindən təşkilatın daxili nəzarət sisteminin vəziyyətinin fasiləsiz monitoringi üçün istifadə edilir. Bu sistem daxili və xarici dəyişikliklər uyğunlaşaraq daimi inkişaf edir və dəyişir. Müasir dövrdə təşkilatlarda mövcud olan fasiləsiz audit sisteminin dəyişməsinə və inkişafına təsir edən mühüm amillər rəqəmsal transformasiya proseslərinin tətbiqidir. Rəqəmsal mexanizmlərin tətbiqi nəticəsində fasiləsiz audit sistemi də dəyişir. Eyni zamanda müasir daxili auditor tələbləri (rəqəmsal məhsulların idarəedilməsi sahəsində biliklərin zəruriliyi) də dəyişir.

Fasiləsiz audit praktiki olaraq həmişə yoxlamaların avtomatlaşdırılması və başdan-başa (ümumi) testləşdirmə deməkdir [19]. Bu yaxşı qurulmuş vasitələrin mövcudluğunu və onlardan praktiki istifadəni nəzərdə tutur. Çox vaxt belə vasitələrin işlənilməsi konkret audit obyektinə və məlumat mənbələrinə altında baş verir. Lakin bəzən mövcud vasitələrdən, o cümlədən geniş yayılanlardan da istifadə etmək mümkündür. Təcrübədə fasiləsiz audit konsepsiyasını

həyata keçirərkən auditlə ikinci xətlə nəzarət arasındakı sərhədi müəyyənləşdimək kifayət qədər çətin olur. Ona görə ki, öz-özlüyündə fasiləsizlik müntəzəm əməliyyat nəzarəti kimi izah edilə bilər. Bundan başqa fasiləsiz audit vasitələri əməliyyat nəzarətlərində istifadə edilir və edilməlidir. Buna əyani nümunə müntəzəm nəzarətdə və fasiləsiz auditdə mükəmməl işləyən prosesli təhlildir (proseslərin dərin təhlili, məlumatların intellektual təhlili, process mining). Prosesli təhlil yerinə yetirilən əməliyyatlar haqqında sistemli məlumatların öyrənilməsi əsasında biznes proseslərində yaxud informasiya sistemlərində proseslərin təhlili və təkmilləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan bir sıra metodların və yanaşmaların ümumi adıdır. Əsas ideya fəaliyyət vaxtı informasiya sistemlərinin yaratdığı hadisələr məcmuəsindən proseslərin strukturu və davranışı haqqında biliklər əldə etməkdən ibarətdir. Prosesli təhlilin metodları üç qrupa (aşkar etmə - discovery, uyğunluğun yoxlanılması - conformance checking və təkmilləşdirmə - enhancement) bölünür [13].

Nəzarət obyektini vasitələrlə üst-üstə düşərsə audit yeni risklərin və onların rellaşma mexanizmlərinə istiqamətlənə bilər. Fasiləsiz audit və monitorinq təşkilatda mümkün risklərin müntəzəm identifikasiyasını və monitorinqini təmin etmək vasitəsilə risklərin icmalını yaxşılaşdırmağa, nəzarətlərin yerinə yetirilməsinin cari vəziyyətinin daimi icmalını təmin etməyə imkan verir.

Prosesli təhlil (process mining) metodlarının tətbiqində məqsəd rəqəmsal iqtisadiyyatda bazar subyektlərinin biznes proseslərinin səmərəliliyini yüksəltməkdən ibarətdir. İri həcmli məlumatların avtomatlaşdırılmış tədqiqi əsasında real biznes proseslərinin aşkar edilməsi, monitorinqi və yaxşılaşdırılması həyata keçirilir. Prosesli təhlil texnologiyalarının tətbiqi real vaxtda proseslərin təhlili əsasında, risklərə operativ reaksiya hesabına biznesin səmərəliliyini idarə etməyə, həmçinin lazımi vaxtda lazımi yerə resursları yönəltməyə imkan verir. Rəqəmsal iqtisadiyyatda məlumatların təhlili texnologiyalarının tətbiqi vasitəsilə iqtisadi subyektlər rəqabət üstünlüyü əldə edirlər.

Bu gün rəqəmsallaşma bir çox sahələr üçün, o cümlədən daxili audit üçün aktualdır. Rəqəmsallaşma məqsəd deyil, müasir şəraitdə biznesin nəticəliliyinin əsaslı şəkildə yüksəldilməsi vasitəsidir.

Biznes vəzifələrinin mürəkkəbliyinin artması daxili audit xidmətinin fəaliyyətinə də əhəmiyyətli təsir etmişdir. Daxili auditin əvvəllər rastlaşmadığı yeni risk sahələri üzrə informasiyanın təqdim edilməsi gözlənilir. Yeni reallığa uyğunlaşmaq üçün daxili audit sistemi daha çox məlumatlara, yeni texnologiyalardan geniş istifadəyə, daha dinamik proseslər qurmağa, risklərin idarə edilməsinin daha çevik sistemə istiqamətlənməlidir.

İnformasiya texnologiyalarının, avtomatlaşdırılmış nəzarət vasitələrinin və fasiləsiz auditin inkişaf prioritetləri bütün bunlar daxili audit sahəsində global meyllərə aid edilir.

Məqalədə müəllif həmçinin real vaxt rejimində iqtisadi subyektlər üçün əhəmiyyətli olan riskləri yaradan əlamətləri aşkar etməyə istiqamətlənən kompleks analitik sistem kimi fasiləsiz audit sistemi, prosesli təhlil modelinin mahiyyəti, onun mərhələləri, prosesli təhlilin

daxili auditlə sinergetik səmərəsi, qiymətli kağızların fəal iştirakçıları olan banklarda qiymətli kağızlarla əməliyyatların auditinin təkmilləşdirilməsi məsələlərdə araşdırılır.

Banklardan daxili audit texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi, qiymətli kağızlarla bağlı əməliyyatların audit prosesinde rəqəmsal məlumatların işlənməsi və təhlili vasitələrindən istifadə edilməsi mümkün risklərin minimallaşdırılmasına və itkilərin azaldılmasına imkan verə bilər.

4. Prosesli təhlil modelinin fasiləsiz audit sisteminə tətbiqi və bank risklərinin optimallaşdırılması

Fasiləsiz audit təcrübəsində geniş tətbiq edilən prosesli təhlil real proseslərlə onların həyata keçirilməsi haqqındakı məlumatlarla və proseslərin modelləşdirilməsi arasında əlaqəni müəyyən edir.

Prosesli təhlil modeli bir neçə mərhələdə həyata keçirilir. Birinci mərhələ mümkün məlumatların ilkin təhlilidir. Bu mərhələyə daxil edilir: tədqiqatın əhatəsi, fərziyyənin formalaşdırılması, modellərin tədqiqi, informasiya texnologiyalar sisteminin məlumatları. İkinci mərhələ məlumatların formaya, qaydaya salınması və ümumiləşdirilməsidir. Burada informasiya texnologiyalarından məlumatlar boşaldılır, sonrakı təhlil üçün onlar ümumiləşdirilir, aralıq işləmələr yerinə yetirilir. Məlumatların təhlili üçüncü mərhələnin məzmununu təşkil edir. Bu mərhələdə meylləri və modelləri aşkar etmək məqsədilə çoxlu sayda hadisələrin təhlilini yerinə yetirmək. İlkin təhlil. Sonuncu mərhələ prosesli təhlildir (process mining). Bu mərhələdə layihənin faktiki xəritəsi tərtib edilir, tipik ssenarilərdən kənarlaşmalar, məhdudlaşdırıcı amillər, əsas ardıcılıqlar aşkar edilir. Hesabatın işlənilməsi hazırlanması.

Proseslərin tədqiqinin hər bir layihəsi ilkin məlumatlarla başlayır. Məlumatlarla düzgün işləmək üçün onları hasil etmək və müvafiq hadisələr fəzasına (məcmuəsinə, məkanına) çevirmək lazımdır. Hadisələr biznes sistemin cədvəllərində, əməliyyatların qeydiyyatı məcmuəsinə (jurnalında) saxlanıla bilər. Hadisələr haqqındakı məlumatlar çox vaxt dəqiq struktura malik olmur. Məcmuə (jurnal) ayrı-ayrı konkret prosesə aid olan hadisələrdən ibarət olmalıdır. Deməli, prosesli təhlilin (process mining) nəticələrinin keyfiyyəti giriş məlumatlarından, hadisələr məcmuəsinin (jurnalın) keyfiyyətindən birbaşa asılıdır.

Məlumdur ki, daxili auditin vəzifələrindən biri iqtisadi subyektin biznes proseslərinin səmərəliliyini yüksəltməkdir. Əlavə olaraq prosesli təhlil daxili auditə yeni keyfiyyət verir. Daxili audit təkmilləşdirilmiş prosesləri “satan” biznesin strateji tərəf müqabili hesab edilir. Təhlil edilən proseslərin tam əhatəlilik imkanları ortaya çıxır.

Prosesli təhlillə (process mining) daxili auditin əsas sinergetik (gücləndirici) səmərəsini belə formalaşdırmaq olar: auditor təşkilatda proseslərin təşkilati strukturunu tez anlayır. Ona prosesin faktiki modellərinin hasil etdikləri əsasında onun “məhdud yerlərini” axtarıb tapmaq, prosesin qeyri-adi və tipik ssenarilərini təhlil etmək imkanı yaranır: auditor prosesin faktiki

icrasının etalondan (nümunədən, şablondan) kənarlaşmalarının mövcud tiplərini aşkar edir. Hansı vəzifələrin hansı resurslarla, hansı məhsuldarlıqla yerinə yetirildiyi qiymətləndirilir. Proseslər məcmusunu seçmə ilə deyil, bütövlükdə testləşdirilməsi imkanları əldə edir; auditor proseslərin aktual olmayan təsvirini təxmin etmir, onun nəticələri tamamilə faktiki məlumatlara əsaslanır; auditor müəyyənləşdirilmiş standartlara riayət edildiyini təsdiq və riayət edilməyənləri aşkar, qeyri-səmərəli nəzarətləri identifikasiya edə bilər. Gözlənilən nəticələri menecerə əyani nümayiş etdirərək prosesin təkmilləşdirilməsi imkanı əldə edir; bütövlükdə daxili auditor proses üzrə xərcləri azaltmaq və onun səmərəliliyini yüksəltmək üçün innovativ vasitələr əldə edir [4].

Müasir dövrdə bank sferasında biznes proseslər, xüsusilə qiymətli kağızlar bazarında fəal iştirakla bağlı olaraq aparılan əməliyyatlar daha çox yeniləşməyə və mürəkkəbləşməyə başlayır və ona görə də bank təşkilatlarında daxili audit sisteminin baş verən dəyişikliyə vaxtında uyğunlaşması vacibdir. Daxili auditə qarşı tələblərin yenilənməsi və ciddiləşməsi onun daxili və xarici dəyişikliklər çevik olmasını, təşkilatın startegiyasına, maraqlı şəxslərin, tərəf müqabillərin maraqlarına uyğun olmasını tələb edir.

İnvestisiya fəaliyyəti çərçivəsində kommertiya bankları qiymətli kağızlarla əməliyyat apararkən onların əldə edilməsi, saxlanması və sonradan satışı kimi aktiv əməliyyatlardan istifadə edirlər. Səhm və qiymətli kağızlarla, veksellərlə əməliyyatlar ayrıca uçota alınır.

Bankların səhm və qiymətli kağızlara vəsait qoyuluşunu yoxlamaq üçün aparılan auditor yoxlamalarının əsas məqsədi qiymətli kağızlarla əməliyyatlar haqqında məlumatların mühasibat uçotunda düzgün əks etdirilməsi, həmçinin onların qanunvericiliyə uyğunluğu üzrə fikir formalaşdırmaqdır. Bankların digər əməliyyatlar ilə müqayisədə səhm və qiymətli kağızlara vəsait qoyuluşunun auditor yoxlamasının bir sıra xüsusiyyətləri vardır.

Səhm və qiymətli kağızlarla əməliyyatlarla yanaşı bank təcrübəsində veksellərlə bağlı əməliyyatlarda geniş yayılmışdır. Bu növ əməliyyatlarla bağlı auditor yoxlamasının aparılmasında məqsəd veksellərin uçotu ilə bağlı əməliyyatların düzgün aparılması, həmçinin həmin əməliyyatların qanuniliyi haqqında fikir formalaşdırmaqdır.

Banklar tərəfindən buraxılan depozit və əmanət sertifikatlarının auditinin məqsədi depozit və əmanət sertifikatları ilə bağlı yerinə yetirilən əməliyyatların hesabatlarda düzgün əks etdirilməsinin və etibarlılığını sübut etməkdir [3, s.85].

Qeyd edilənlərdən göründüyü kimi qiymətli kağızlar bazarında bankların fəaliyyət miqyasının genişliyi və əməliyyatların müxtəlifliyi, onların auditinin aparılması üçün çoxsaylı sənədlərin və informasiyaların lazımlılığı labüd olaraq fərqli xarakterdə bazar risklərinin yaranmasına rəvac verir. Bu isə qiymətli kağızlar bazarında sistemli risklərin monitorinqinin təkmilləşdirilməsini, həmçinin bazar iştirakçılarını risklərin idarəedilməsinə stimullaşdırılmasını və onlara şəraitin yaradılmasını tələb edir. Qiymətli kağızlarla bağlı əməliyyatlarda ortaya çıxan risklərin identifikasiyası onların bankların maliyyə sabitliyinə, müştəri bazasının strukturuna, portfel bazasına və s. təsirini minimumlaşdırmağa imkan verir. Eyni zamanda audit proseslərinin avtomatlaşdırılması, fasiləsiz audit və monitorinq sisteminin

formalaşdırılmasında rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edilməsi daxili audit üzrə tədbirlərin şəffaflığının və səmərəliliyinin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərə bilər.

Nəticə. Beləliklə, araşdırmaya əsaslanaraq aşağıdakı nəticələri formalaşdırılmışdır:

- fasiləsiz audit və monitorinqin metodologiyası iqtisadi subyektlərdə, o cümlədən banklarda nəzarət və audit yoxlamalarının yerinə yetirilməsinin cari vəziyyətinin müntəzəm icmalını təmin etməyə və mümkün risklərin daimi identifikasiyası və monitorinqi vasitəsilə risklərin icmalını yaxşılaşdırmağa imkan verir.
- banklarda daxili auditorlar heç də həmişə strukturlaşdırılmış məlumatlardan qarşılaşmır. Qiymətli kağızlar bazarında əməliyyatların miqyasının artması, onun infrastrukturunun rəqəmsal dəyişikliklərə məruz qalması, informasiya mənbələrinin çox növlüü və mürəkkəbliyi auditor yoxlamalarında strukturlaşdırılmamış informasiya ilə işləməyi zəruri tələb kimi ortaya qoyur. Bu isə bankların daxili audit sistemində mətnlərdən, təsvirlərdən, səsələrdən və s. informasiya hasil etməyin müasir texnologiyalarından və metodlarından (text mining, computer vision və s.) istifadə edilməsini qaçılmaz edir.
- fikrimizcə, banklarda prosesli təhlil (process mining) texnologiyasının hazırlanması və tətbiqi, həmçinin daxili auditlə sinergetik səmərəni əldə etmək üçün informasiya texnologiyaları sistemində hadisələrin formalaşdırılan korporativ məcmuəsinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, məlumatların korporativ bazasının keyfiyyət səviyyəsinin müəyyən edilməsi, prosesli təhlil texnologiyasının tətbiqi üçün program təminatının seçilməsi, prosesli təhlil texnologiyası əsasında daxili auditə seçmə deyil, bankın bütövlükdə proseslərinin testləşdirilməsinə imkan verilməsi və s. zəruridir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov İ.M. Audit, Dərslik, Bakı 2013, 530 s.
2. Адамс Р. Основы аудита: Пер. с англ., М.: ЮНИТИ, 2017, 398 с.
3. Аудит банков : учебное пособие / М. А. Суркова, Е. А. Лешина, Н. А. Богданова, М. А. Рябова. Ульяновск : УлГТУ, 2019, 147 с.
4. Беспалова В.В. Развитие риск-ориентированного дифференцированного регулирования банковского сектора в Российской Федерации, автореф. дисс. канд. экон. наук, М, 2021, 26 с.
5. Гордеева А.А. Методика выявления искажений в бухгалтерской (финансовой) отчетности, дисс. канд. экон. наук: 08.00.12, Москва, 2014, 200 с.
6. Daşdəmirov Ə.İ. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mьstəqil maliyyə nəzarəti kimi auditin rolu, «Maliyyə və izot» jurnalı, № 5-6, 1999.
7. Дюсембаев К.Ш. Теория и эволюция аудита, Алматы: Экономика, 2012, 722 с.
8. Крышкин О.Т. Настольная книга внутреннего аудита: Риски и бизнес-процессы. - М.: Альпина-Паблишер, 2014, 624 с.

9. Марфицына М.С., Юрьева, Л.В. Анализ международных моделей управления рисками, Аудит и финансовый анализ, №2. 2019, стр. 139-143.
10. Медоуз Д.Х. Азбука системного мышления ; пер. с англ. под ред. чл.-корр. РАН Н. П. Тарасовой. - 2-е изд.-М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2011, 343 с.
11. Neil Kokemiller, The Advantages of Continuous auditing
12. Пупко Г.М. Аудит и ревизия, учебное пособие. - Минск: Интерпрес – сервис Мисанта, 2015, 429 с.
13. Process Mining: Технологии анализа бизнес-процессов на основе данных [Электронный ресурс] Режим доступа: [http://](http://www.ey.com/ru) <https://www.ey.com/ru>
14. W.M.P. van der Aalst. Process mining. Discovery, Conformance and Enhancement of Business Process. Springer-Verlaq, 2011.
15. <http://nuiac.ru/ix-post>
16. <https://www.iaa-ru.ru/>
17. <https://www.cfin.ru/>
18. <https://audit.gov.az/>
19. <https://gaap.ru/>